

**KERTÉSZ IMRE****AZ ÖNMEGHATÁROZÁS SZABADSÁGA**

Olyan kérdésnek szeretnék ma a végére járni, amely itt, Izraelben valószínűleg nem is kérdés. Az önmeghatározás szabadságáról van ugyanis szó, magyarán arról, hogy a társadalomban, amelynek tagja és része, mindenki az lehessen, aki. Hogy bárkinek született, bárminek mondja is, tartsa is magát, ne sújthassa miatta megvetés, nyílt, vagy akár titkos hatósági konszenzussal jóváhagyott diszkrimináció; másrészt persze, hogy senki se élvezhessen tisztességtelen előnyt, pusztán a származása, a meggyőződése, a gondolkodásmódja, a személyisége folytán. De hát Önök ezt nyilván a mindennapos, és ezért teljesen magától értetődő emberi joguként élik meg, s nem is értik talán, hogy miért kell egyáltalán beszélni róla.

Azt hiszem azonban, hogy ha teljes következetességgel a végére járunk, mégis kiderülhet, hogy korántsem fölösleges, és még a nagy nyugati demokráciákban sem olyan tökéletesen megoldott kérdésről van szó, mint az első hallomásra hinnénk. Igaz ugyan, hogy az emberi jogok eszméjét a nyugati civilizáció fogalmazta meg, s ennek elengedhetetlen velejárója az emberi méltóság és a személyi szabadságjogok fogalma is. Ám a totalitárius állam gondolata is ugyanitt gyökerezik, és a 20. század parancsuralmi rendszereinek természetéhez tartozott, hogy az individuumot elsöpörve, az embereket óriási kollektív karámokba zárják. Ezekre a karámokra harsány, mindenki által azonnal felismerhető nevet ragasztottak, a megbélyegzés, vagy a kiváltságos státusz rikító emblémáit. Csak a két legszélső karámot említettem, amelyek között a megkülönböztetés tucatnyi árnyalata létezett még. Föl sem lehet becsülni, hogy ezeknek a kollektivizáló gyűjtőfogalmaknak a rendszerré emelése, e rendszerek gyakorlati alkalmazása és működtetése milyen mértékben torzította el korunk emberének látásmódját, mérgezte meg a többi emberhez való viszonyát, sőt az önmagával való viszonyát is.

Ebben az értelemben a nácik kollektív szimbólumrendszere volt a legegyszerűbb, a leginkább áttekinthető. A nácik bizonyos népeket kiirtani, másokat viszont szaporítani akartak, akár a tenyészállatokat. A kommunista diktatúrákban ennél bonyolultabb volt a helyzet. Itt a szelektáló tiszték állandóan a karámokban tartózkodtak, és szakadatlanul küldözgették az egyik karámból a másikba az embereket. Sőt, olyasmi is megesett, hogy a legnagyobb szelektálás közepén egyszerre magát a szelektáló tisztet is megragadták hátulról, és könnyörtelenül bedugták valamelyik kellemetlen karámba, ahová még az imént ő dugott be másokat.



Nem céлом, hogy túlságosan belemerüljek itt e parancsuralmi rendszerek elemzésébe, amelyek a diszkriminációt és a népiirtást avatták működési alapelvékké. Emelett csak a két legszélsőségesebb 20. századi diktatúrát említettem, és példáimmal Európában maradtam. Holott jól tudjuk, hogy a kollektív diszkriminációnak vannak nem európai formái, és magában Európában is akadnak az előbbi két példánál enyhébben árnyalt változatai. Hatékonyan működő, de mégis csupán, hogy így mondjuk: civil diszkrimináció, mellyel szemben minden hatóság tehetetlen, s amivel olyan könnyed szemérmelenséggel élnek vissza a populistának becézett politikusok. Létezik azután – különösen a kelet-európai posztkommunista államokban – a félhivatalosan jóváhagyott, sőt támogatott diszkrimináció, amelyet azonban hivatalosan letagadnak. Nemrégiben egy indiai író, Urwashi Butalia is beszámolt tapasztalatairól. Megtudhattuk tőle, hogy mi lesz egy népből, ha a politika hirtelen szakadékot hasít hasonló sorsú, ugyanegy nyelvet beszélő, ugyanazon kultúrában fölnevelkedett emberek, indiaiak és pakisztániak közt; hogy miként torzítja el életüket és gondolkodásmódjukat a vallási fanatizmus és az esztelen nacionalizmus. Ezek az emberek máról holnapra két különböző karámban találták magukat, s hirtelen nem tudták, mit kezdjenek a mindaddig szilárd ténnyel, amely ők maguk voltak, a saját világos identitásuk, a mindaddig zavartalan önmeghatározásuk.

Efféle hirtelen, gyakran brutális változásokat mi, európaiak is sűrűn megéltünk az elmúlt évszázadban – mindenesetre Kelet- vagy Közép-Európában inkább, mint a kontinens nyugati felén. Tegyük hozzá, hogy az ilyen változások rendszerint pótolhatatlan kulturális veszteségekkel járnak együtt. Egykori kulturális központok, egyetemi városok, ahol három-négy európai nyelvet beszéltek az emberek, egyszeriben egy nagy birodalom provinciális kisvárosává züllöttek, és ezzel Európa kulturális térképéről egyszerűen eltűntek. Talán mindnyájan Czernowitz-ra gondolunk most, ahonnan Paul Celan jött, a „városra, ahol könyvek és emberek éltek”. Nem tudom itt hallgatóimat megkímélni a megjegyzéstől, hogy a német világbirodalmi elképzelések következtében a 20. században maguk a németek pusztították ki a német kultúrát azokon a sokmilliós, vegyes nemzetiségű és vegyes anyanyelvű területeken, amelyeket azelőtt elsősorban a német kulturális befolyás jellemezett. Kiirtották a német ajkú vagy a jiddis nyelvet beszélő zsidó kisebbséget, amely olyan írói nagyságokat adott a német nyelvnek, mint Joseph Roth, Franz Kafka vagy az éppen imént említett Paul Celan. Gyakran más nyelvű nemzeti környezetük kellős közepén ezek az írók németül írtak, mert ezt a nyelvet tanulták meg a szülői házban, aztán meg, lévén zsidók, gyökértelen és kozmopolita értelmiségiek, ahogyan ellenségeik jellemzik őket, inkább a nagyobb nyelvek kulturális dimenziójában gondolkodta. Németül írni: ez egykor a szellemi függetlenséget, az önmeghatározás szabadságát jelentette ezeknek az íróknak. Ma már ezek az egykor részben- erősen hangsúlyozom: csak részben- német kulturális zónák, mondjuk a Krím félszigettől a Bukovinán át fel, Galíciáig, nem gazdagítják többé a német kultúrát, és ennek egyedüli okai maguk a németek. Bizonyos sajnálkozással mondom ezt, és hogy miért, arra később majd rátérek.



Mindenesetre jellegzetesen 20. századi jelenség az is, hogy politika és kultúra nemcsak, hogy az ellentétévé, de az ellenségévé is lett egymásnak. Nem természetes fejlemény ez, és a kultúrától elszabadult politika, amely a hatalom révén korlátlan (és gátlástalan) egyeduralomra tesz szert, iszonyú pusztításokat végez – ha éppen nem emberéletekben és anyagi javakban, akkor az emberek lelkében. A pusztítás eszközt ideológiának hívják. A 20. században, az értékvesztés rettentő évszázadában, ideológiává lett minden, ami valaha érték volt. És a roppant nagy baj az, hogy a modern tömeg, amely sosem volt részese a kultúrának, az ideológiákat kultúraként fogadja magába. Ennek számos oka lehet, melyek közt egyik biztosan az, hogy ez a tömeg éppen a nyugati civilizáció egyik legmélyebb – ha éppen nem a legmélyebb-értékvásága idején jelent meg; s itt ne firtassuk tovább oknak és okozatnak az összefüggéseit. Értjük be annyival, hogy akadtak emberek, akik, agyafűrt technikával kifejlesztett politikai pártok apparátusainak segítségével, ezeknek a tömegeknek az irányítására, majd a felhasználására vállalkoztak. Talán Thomas Manntól származik a mondás, hogy elég a tömeget népnek szólítani ahhoz, hogy mindenre rá lehessen venni. De még a totalitárius államhatalom sem kellett ehhez, megtette az olyan autoritárius rendszer is, amilyen Franco-é, a Dollfuss-é, vagy a Horthy Miklósé volt, hogy a vallást, patriotizmust, műveltséget- mindent politikává, a politikát magát pedig a gyűlölet eszközévé züllessze.

Gyűlölet és hazugság: valószínűleg ez volt a két legfontosabb tényezője a politikai nevelődésnek, amelyen a 20. század embere keresztülment. Gondoljunk csak a „gyűlölet-félórákra” Orwell 1984 című regényében. „A hazugság még sosem volt olyan történelemcsináló erő, mint az utóbbi harminc évben” – írja Márai Sándor 1972-ben. Különösen érvényes ez Közép-Kelet-Európának az első világháború után szerfelett nagy nemzeti érzékenységet tanúsító országaira nézve. Egyszeriben megszűnt egy közép-európai nagyhatalom, az Osztrák-Magyar Monarchia; s ennek az államnak a bomlástermékei, akár a hullaméreg, megfertőzték a helyén keletkezett önálló nemzetállamokat. A kegyetlenül megcsonkított Magyarországon, az egyetemeken és a főiskolákon 1920-ban bevezették az első zsidótörvényt, és 1944-ben föltették rám a sárga csillagot, amit, jelképesen szólva, ott mind a mai napig nem tudtam magamról levenni.

Elismerem, eléggé meghökkentő, hogy több, mint tíz évvel az utolsó európai totalitarizmus felszámolása – azaz több mint tíz évvel a demokrácia bevezetése- után kellett ilyen különös következtetésre jutnom. Az igazsághoz tartozik, hogy egyáltalán nem volt könnyű felismernem e tényt, és meglehetősen erőfeszítembe került, amíg sikerült megfejtennem bizonyos jelenségeit. Az ilyen kínos állapot, úgy látszik, automatikusan létrehozza szindrómáit, anélkül, hogy azonnal észrevennénk. Az ember például egyszerre kísértetszerűnek érzi a környező világot, holott ő maga válik valótlanná, kísértetszerűvé. Vagy megfordítva: egyszerre idegen lényként érzékeli önmagát, holott csupán az elidegenítő külvilággal azonosult. Feleségem, aki amerikai



lévén, szerencsére nem ismeri az ilyen kelet-európai nyavalyákat, felfigyelt rá, hogy valahányszor külföldön járunk, valóságos személyiségváltáson esem át. Idegenben otthonosan mozgok, otthon idegenül. Idegen ajkúakkal felszabadultan beszélek, a honfitársaimmal feszélyezetten. Mindez a szocializmusnak elnevezett diktatúrában természetes állapot volt, amellyel viszonylag jól megbírkóztam; a demokratikus rasszizmushoz azonban még hozzá kell edződnöm. De legalább a végére jártam egy problémának, amely, hiszem, nem csupán a magamé.

Egyszerűen arról van szó, hogy a hétköznapi életem során szakadatlanul számomra teljesen idegen impulzusokra kell reflektálnom, amely impulzusok a bőrömet irritáló könnyű áramütéseként érkeznek a környezetemből. Képletesen szólva, állandóan vakaróznom kell. Ismerjük Montesquieu nevezetes mondását: „Előbb vagyok ember, s csak aztán francia”. A rasszista- az Auschwitz utáni antiszemitizmus ugyanis nem csupán antiszemitizmus többé- azt akarja tőlem, hogy először zsidó legyek, s azután ne lehessen többé ember. Első zavarunkban érveket keresünk a magunk védelmére, s az ember azon kapja magát, hogy egészen primitív módon beszél és gondolkodik magában, mert hiszen az, amivel szemben védekezni kényszerül, mindenek előtt primitív. Ha vadállatok ketrecébe löknek minket, vadállat módjában kell küzdenünk. Az alantas gondolkodásmód, amely ellen tiltakozunk, oda vezet, hogy végül magunk is alantas módon kezdünk gondolkodni önmagunkról, sőt, hogy már nem is önmagunkat gondoljuk, hanem valaki mást; ez a processzus tehát eltorzítja személyiségünket. Igen ismeretes az ilyen eltorzított személyiség legkínosabb védekezése: amikor végül a saját emberségét bizonygatja az embertelen ideológusokkal szemben. S van is ebben valami sajnálatos és együttérzést kiváltó elem, hiszen éppen ember voltából akarják őt kiforgatni. Csakhogy ha már egyszer elfogadta a rasszisták kategóriáit, zsidóvá lett, a zsidó pedig, mint fentebb mondtuk, nem lehet ember. Így aztán mennél inkább bizonygatja, hogy mégis az, annál szánalomra méltóbbá válik, s annál kevésbé lesz emberi. Rasszista környezetben a zsidó nem csupán ember nem lehet, de zsidó sem; a „zsidó” ugyanis csak az antiszemita számára egyértelmű fogalom.

Egy francia író, Edmond Jabés azt mondja, hogy a zsidó lét nehézségei az írás nehézségeivel azonosak. Soha, senki sem fogalmazta még meg számomra ennyire világosan a saját helyzetemet. Mégis, látok itt egy fontos különbséget. Az írói lét a szabad önmeghatározásom eredménye, zsidónak viszont születtem. Ahhoz, hogy az írói lét és a zsidóságom egyetlen minőséggé forrjon össze bennem, a zsidóságot is ugyanannak kellett látnom, aminek egy műalkotás lehetőleg hibátlan kivitelezését láttam: feladatnak. Döntésnek a létezés teljessége, vagy az öntgadás mellett. Ha a teljes életet választjuk, egyszerre minden az előnyünkre válik. A tény, hogy zsidó vagyok, végül is az én döntésem eredménye: nemcsak hogy többé úgynevezett identitás-válságba nem sodorhat, de ellenkezőleg, csak még világosabb fénybe állítja az egzisztenciámat. Mindamelllett mégis szembe kell néznem néhány kérdéssel, amelyeket éppen a zsidóságom, hogy úgy mondjam, egyedisége vet fel.



Két-három évtizede még a leghamisabb problémának ítéltém volna a kérdést, hogy valójában kinek is írok. Természetesen önmagamnak- hangzott volna, s hangzik lényegében ma is a válasz. De ma inkább hajlok rá, hogy belássam: ennek az „önmagamnak” nevezett entitásnak a létrehozásában mások, a többiek, a társadalomnak nevezett környezetem is szerepet játszott. Legalábbis részben tehát mégiscsak a körülményeim foglya vagyok, s ez a szellemi megnyilatkozásaimon is nyilván rajta hagyja a nyomait. Ha azt mondom: zsidó író vagyok, ezzel még nem mondtam ki, hogy én magam is zsidó vagyok. Hiszen miféle zsidó az olyan, aki vallásos nevelésben nem részesült, héberül nem beszél, a zsidó kultúra forrásmunkáit lényegében véve alig ismeri, és nem Izraelben, hanem Európában él? Azt azonban mondhatom, hogy egy anakronisztikus létforma, az asszimiláns zsidó létformájának írója vagyok, e létforma létrehozója és ábrázolója, e létforma szükségszerű felszámolásának hírnöke. Ebben a tekintetben az *Endlösung* döntő szerepet játszik: akinek Auschwitz az elsőrendű, netalán kizárólagos zsidó identitása, egy bizonyos értelemben véve mégsem nevezhető zsidónak. Az Isaac Deutscher-féle „nemzsidó zsidó” ő, a talajtalan európai változat, aki a rákényszerített zsidó állapotával aligha tud többé valamiféle bensőséges viszonyra lépni. Nagy szerepet tölt be- és talán fontosat is- az európai kultúrában (ha van még ilyen), de semmi része sincs a zsidóság Auschwitz utáni történetében, egyáltalán a zsidóság megújulásában- s erre ismét csak azt kell mondani: ha van, illetve ha lesz ilyen.

A Holocaust írója így tehát csakugyan nehéz helyzetben van. Egy korábbi esszémben- *A száműzött nyelv* a címe- kifejtettem már, hogy a Holocaustnak nincs, és nem is lehet nyelve. Az európai túlélő így valamelyik európai nyelven beszélheti csak el szenvedéstörténetét: ez a nyelv azonban nem az ő nyelve, és nem is a nemzeté, amelynek a nyelvét az elbeszéléshez kölcsön vette:

„Könyveimet olyan vendégnyelven írom, amely azokat, a természeténél fogva kiveti magából, vagy tudatvilágának legfölbjebb a peremén túri csak meg- írtam. – Azért mondom természetszerűnek ezt, mert ez az ország, a fennmaradásáért folytatott évszázados küzdelmei során kialakította a maga alanyát, amely hallgatag nemzeti konszenzusként az irodalmára is rányomta bélyegét.

Szeretek magyarul írni, mert jobban átérzem az írás lehetetlenségét. Kafka szava ez különben, aki egy Max Brodhoz írt levelében, a zsidó író helyzetét elemezve három lehetetlenségről beszélt: hogy lehetetlenség nem írni, hogy lehetetlenség németül írni, s hogy lehetetlenség másként írni. Majd ezt mondja: >szinte hozzátehetnénk egy negyedik lehetetlenséget is, azt, hogy lehetetlenség írni<. Ma talán kiegészítené még azzal, hogy lehetetlenség a Holocaustról írni.

De a lehetetlenség e paradoxonait akár a végtelenségig is folytathatnánk. Elmondhatjuk, hogy lehetetlenség a Holocaustról nem írni, hogy lehetetlenség a Holocaustról németül írni, s hogy lehetetlenség a Holocaustról másként írni. A Holocaust írója mindenütt és minden nyelven szellemi menekült, aki mindig idegen nyelveken kér szellemi menedékhelyet. Ha igaz, hogy egyetlen valódi filozófiai



probléma létezik csupán: az öngyilkosság problémája, akkor a Holocaust írója, aki a továbbélés mellett döntött, egyetlen igazi problémát ismerhet csak, az emigrálás problémáját. De jobban teszi, ha az emigrálás helyett száműzetést mond. Száműzetést az egyetlen igazi hazából, amely sohasem létezett. Ha ugyanis létezne, akkor nem volna lehetetlenség a Holocaustról írni, mert akkor a Holocaustnak volna nyelve, s a Holocaust írója beágyazhatná magát egy létező kultúrába.

Ilyen azonban nincsen. Minden nyelvnek, minden népnek, minden civilizációnak van egy domináns Én-je, amely a világot regisztrálja, uralja és ábrázolja is. Olyan alany ez az állandóan munkálkodó kollektív Én, amellyel egy nagy közösség- nemzet, nép, kultúra- több-kevesebb sikerrel, de általában véve azonosítani tudja magát. De hol talál hazára a Holocaust tudata, melyik nyelv mondhatná magáról, hogy a Holocaust általános alanya, a Holocaust domináns Én-je, a Holocaust nyelve? S ha ezt a kérdést föl tesszük, elkerülhető-e, hogy föltegyük a következőt, azt, hogy elképzelhető-e egyáltalán a Holocaust sajátos és kizárólagos nyelve? S ha igen, akkor nem kellene-e ennek a nyelvnek olyan borzalmasnak és annyira gyászosnak lennie, hogy végül elpusztítaná azokat, akik beszélnek?”

Talán így helyes, hogy a Holocaust száműzöttje beérje e számkivetettséggel, amelyről időnként híradással szolgál. Különösen így van ez Kelet- és Közép-Európában, ahol a két világháború, és főként a Holocaust következményeképpen megszűnt a nemzetiségi közötti és *fölötti* nyelv, amit a Bukovinától Krakkóig s Prágától Fiuméig valaha mindnyájan beszéltek, s amelyen ráataláltak a kifejezés szabadságára az írók, akik nem tudtak vagy nem akartak betagozódni a nemzeti irodalmakba. E nemzeti irodalmak kevés hajlandóságot mutatnak a Holocaust világtapasztalatának befogadására, ami pedig egyúttal a saját történelmi tapasztalatuknak is része- igaz ugyan, hogy épp az ellenkező előjellel. A rasszizmus közéleti képviselőin kívül kártékony dolog lenne ezért bárkit is vádolni- még kártékonyabb holmi „anyatejjel magukba szívott antiszemitizmusról” beszélni. Az áthagyományozott antiszemitizmus súlyos örökség ugyan, de korántsem genetikai, kizárólag történelmi, történelem-pszichológiai okai vannak. Ezek a nemzetek, s éppen a nemzeti önérzetükben, súlyos sérelmeket szenvedtek el; valójában hosszú ideje már csak a pusztta létükért küzdenek, és e küzdelem egyik eszközét jellegzetes, ám csöppet sem eredeti módon, sajnos az antiszemitizmusban fedezték fel.

Oscar Wilde, akit még az ártatlan 19. században zártak fegyházba önmeghatározásának szabadsága, sőt *szabadossága* miatt, *De profundis*-ában ezt írja: „Az antik világ kapuja fölött ez állt: >Ismerd meg önmagad!< A modern világ kapuja fölött ez fog állni: >Légy önmagad!<”. Láthattuk, és naponta tapasztalhatjuk is, hogy ennek éppen a modern világ állít eddig még soha nem látott akadályokat. És mégsem lehet más törekvésünk, mint aminek Nietzsche egy teljes fejezetet szentelt *Ecce homo* című nagy könyvében: hogy azzá legyünk, aki vagyunk. Követnünk kell sorsunkat, és le kell vonnunk a belőle adódó következtetéseket, legyenek azok bármilyen keservesek. Előfordulhat, hogy az önmeghatározás szabadságának útján végül sehová



sem érkezünk meg. Egy írónak, aki mindig kiváltságban részesíti az egyetlen nyelvet, amelyen ír, nem könnyű belátnia, hogy az ő számára bizony egyik nyelv olyan, mint a másik; mert egyik sem az övé. Valójában ahhoz a Kelet-Európában létrejött zsidó irodalomhoz tartozom, amely sohasem a nemzeti környezet nyelvén íródott, és sohasem volt része a nemzeti irodalomnak. Kafkától Celan-ig húzható meg ennek az irodalomnak a nyomvonala, s a folytatás is nyilvánvaló, csak alaposan szét kell nézni a nemzetközi irodalmi emigrációban. Többnyire az európai zsidóság kiirtását beszéli el ez az irodalom, a nyelve esetleges, és bármilyen nyelv is, sohasem lehet anyanyelv. A nyelv, amelyen szólunk, addig él csak, ameddig beszélünk; amikor elhallgatunk, elvész a nyelv is, hacsak valamelyik nagy nyelv meg nem szánja, és mintegy az ölébe nem veszi, akár a pietá festményein. Ilyen nyelv ma leginkább a német. De a német nyelv is ideiglenes csupán, hajléktalanok átmeneti búvóhelye. –Jó dolog tudni ezt, jó ezzel a tudással megbékélni, jó dolog azokhoz tartozni, akik sehová sem tartoznak; jó dolog halandónak lenni.

